

© ČTK/Humpálová Zuzana (foto), 1979

1.5 FILMY KONTROVERZNĚ

Kamil Činátl

Co se dozvíte v této kapitole?

- Jako prameny nemusí filmy odkazovat pouze k historickým událostem, ale též k dobovému publiku. Zejména prostřednictvím kontroverzních snímků můžeme zaměřit pozornost i na diváky.
- Využijeme filmy k tomu, abychom rekonstruovali historický kontext, v němž měly snímky divácký ohlas.
- Naučíme se pracovat s doplňkovými prameny (např. recenzemi), které ilustrují, jak filmy vnímalo dobové publikum.
- Kontroverzní potenciál filmových obrazů minulosti využijeme k tomu, abychom modelovali poznávací situaci založenou na protikladných postojích. Chceme rozvíjet argumentační dovednosti a kultivovat hodnotové postoje žáků.

Filmy kontroverzně

Jaký film budil v české společnosti kontroverze? Typický příklad představuje seriál československé televize *Třicet případů majora Zemana*, který vznikl k oslavě třicátého výročí Sboru národní bezpečnosti – první díl se vysílal v roce 1975. Rozsáhlý cyklus režiséra Jiřího Sequense nabídl československým divákům v 70. letech výpravnou podívanou, založenou nejen na ideologii, ale též na mnoha populárních hereckých tvářích. I přes vysokou míru ideologizace seriál v době vzniku našel diváky, kteří jej v kontextu dobové produkce ocenili, a televize jej často reprízovala. Situace se radikálně změnila v devadesátých letech, kdy se major Zeman stal symbolem komunistické propagandy a morálního selhání umělců, kteří se na jeho vzniku podíleli. Po deset let pak nevstoupil na obrazovky.

Kontroverze vzbudilo obnovené vysílání seriálu v rámci komponovaného projektu *Třicet návratů*, k němuž se veřejnoprávní Česká televize po mnoha diskuzích rozhodla 16. září 1999 v hlavním vysílacím čase na prvním programu. Zatracovaný seriál si získal mimořádnou pozornost diváků, úvodní díl sledovalo 2 miliony a 300 tisíc diváků, doprovodné dokumenty již měly menší divácký ohlas.¹ Na několik týdnů zaplnily média zprávy a polemiky o seriálu, které se točily kolem několika klíčových otázek: Má se seriál vysílat, nebo nemá? Kdo jej bude sledovat a kdo nikoliv? Je vysílání seriálu v souladu s veřejnoprávním posláním ČT, nebo není? Sleduje ČT jen komerční cíle (sledovanost, reklama), nebo chce diváka vést k vyrovnávání se s minulostí? Představuje seriál řemeslně kvalitní práci, nebo je to bezcenná šmíra i bez ohledu na ideologii? Může seriál i dnes manipulovat diváka, nebo je neškodný?

Polemika nad majorem Zemanem před-

stavuje jednu z nejvýraznějších mediálních událostí, v jejímž rámci se veřejně diskutovaly podoby vyrovnávání se s totalitní minulostí české společnosti. S pomocí filmu a dobových publicistických textů můžeme rekonstruovat nejen spor kolem vysílání seriálu, ale též dobový kulturně-sociální kontext a hodnoty, k nimž se polemiky vztahovaly. Jaký je vzdělávací cíl takového úsilí? Nabízí se hned několik možností, kam práci s kontroverzními filmy zamířit.

Major Zeman kontroverzně

Na úvod vymezíme vzdělávací cíle, k nimž by práce s kontroverzním filmovým materiálem mohla směřovat:

- Snímky zprostředkovávají obraz minulosti, která se v určité době různě vykládala. Odlišná hodnocení vzbuzovala kontroverze. Žáci se prostřednictvím filmových ukázek seznamují s historickými událostmi i s různými možnostmi jejich výkladu.
- Ohlasy na filmy obrací pozornost k dobovému publiku a jeho vztahu k dějinám. Žáci se zamýšlejí nad tím, proč jsou některé historické události kontroverzní. Seznamují se s tím, k čemu různé výklady minulosti ve společnosti slouží, jaký má historie význam v současnosti.
- Kontroverze nad filmem zrcadlí odlišné postoje k minulosti, které jsou vztaženy k odpovídajícím hodnotám. Prostřednictvím dobové polemiky modelujeme poznávací situaci, která rozvíjí schopnost žáků odpovědně hodnotit jednání a postoje lidí v dějinách.
- Spor o Zemana měl v roce 1999 velký společenský dosah. Jeho prostřednictvím se žáci seznamují se současnou historickou kulturou a poznávají různorodé

Doporučená literatura

- BÍLEK, Petr A. (ed.): *James Bond a major Zeman: ideologizující vzorce vyprávění*. Litomyšl / Příbram 2007.
- BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize, kultura komunismu po pražském jaru*. Praha 2013, s. 146–158.
- ČINÁTL, Kamil: *Návraty majora Zemana*. In: *Naše české minulosti, aneb jak vzpomínáme*. Praha 2014, s. 177–202.
- RŮŽIČKA, Daniel: *Major Zeman, zákulisí vzniku seriálu: propaganda nebo krimi?* Praha 2005.

způsoby vzpomínání. Dějepisné poznání se aktualizuje a vztahuje k současnosti.

Jak hodnotí seriál dnešní diváci na ČSFD?

- *Pro mě nejoblíbenější český kriminální seriál. Co na tom, že je politicky jednostranně zaujatý, to byly i ruské válečné filmy, ale hlavně mě baví. Mistry i obráceně, svou úsměvnou naivitou.* Kennedy_R
- *Mám ráda autentické obrazy doby, které se film týká. V tomto případě splněno. Propaganda ne nepodobná dnešní. Do toho pozadí skutečných příběhů a osudů lidí, které si divák musí trochu domyslet.* NinonL
- *Já vím, že je to ideologické až na půdu, vím, že ty případy byly jinak, že některé případy ani nejsou kriminální, ale politické případy – ale prostě se mi ten seriál líbí.* Honajz
- *Moje prohlášení: dokud nebudu učitelkou dějepisu (ne že bych to měla v plánu) a nevysvětlím nové populaci socialismem neposkvrněných dětí každou politickou hlášku majora Zemana, hodnocení prostě nezměním! Seriál by se měl vysílat s bublinami, které by komentovaly ty žvásty, co „mírumilovná estébáci z Bartolomějské“ pronášejí, jinak je to zločin proti republice.* Ferinka
- *Samozřejmě, že je v seriálu obsažená propaganda. Ale tím spíše by to měl každý vidět, aby zjistil, jak jednoduše se dá pravda překroutit.* Lubospoti
- *Československý kriminální seriál, který je poplatný době svého vzniku. Jenže když si odmyslíme ideologii, zůstane kvalitní seriál. Dneska je svoboda a televize mohou natáčet absolutně, co chtějí – a málokdy se jim něco povede.* Aidina ²

Nyní se pokusíme na konkrétním materiálu ilustrovat, jak lze uvedených cílů dosáhnout. Právě seriál *Třicet případů majora Zemana* a polemika související s jeho prvním polistopadovým vysílání v roce 1999 představují materiál, s jehož pomocí můžeme jednotlivé

cíle dobře provázat a dosáhnout mimořádné efektivity ve výuce. Vstup do problematiky doporučujeme založit na aktualizaci, která dokládá, že seriál představuje živé téma a že je stále přítomen ve veřejném prostoru (stále se reprizuje, je citován, píše se o něm). Nalik Zeman představuje živou historii, může doložit zběžný průzkum rodinné paměti: žáci se před výukou ptají rodičů a prarodičů, zda seriál sledovali a co si o něm myslí.

Na tento aktualizací vstup můžeme navázat ukázkami ze seriálu. Filmový materiál je snadno dostupný nejen díky DVD, ale též prostřednictvím YouTube, kde je seriál kompletní. Výběr scén není s ohledem na vytčené cíle vzdělávání určující, jde jen o to, aby zvolené ukázky nebyly příliš dlouhé a přitom tvořily srozumitelné celky. Učitel může konkrétní témata volit s ohledem na vybranou látku z českých poválečných dějin, jíž se ve výuce právě věnuje. V rámci detektivních příběhů seriál zachycuje řadu klíčových historických událostí i širších procesů a spojuje je s ideologicky ukotveným výkladem (vysídlení Němců, únor 1948, kolektivizace zemědělství, události roku 1968, proces normalizace atp.). Po výběru konkrétní ukázky může učitel směřovat žáky k tomu, aby perspektivu seriálu srovnali s jiným filmovým obrazem téže události, případně s výkladem v učebnici dějepisu. My ilustrativně zvolíme díl, který zachycuje průběh a důsledky tzv. pražského jara (*Štvaniče*, 1979). Vybraný materiál efektivně ukazuje manipulativní strategie, ilustruje ideologický výklad událostí v roce 1968 a zároveň může osvětlit i polemické ohlasy na vysílání seriálu.

Kontroverzní vysílání v roce 1999

Než přejdeme ke konkrétním pramenům, stručně si načrtne vývoj celé polemiky. Jelikož předpokládáme, že kontroverze kolem

propagandistického seriálu vyvolá u žáků zájem a snad i otázky, měl by mít učitel informace o širším kontextu sporů. O vysílání *Třiceti případů majora Zemana* se ve veřejném prostoru začalo diskutovat již v roce 1998, zejména v návaznosti na divácky úspěšné vysílání na Slovensku (komerční televize Markíza). Česká televize provedla v srpnu 1998 průzkum, v němž se pro vysílání vyjádřilo 80 % diváků.³ Znovuvedení seriálu však mělo od počátku i jasné odpůrce. Proti uvedení se stavěla především Konfederace politických vězňů, která Českou televizi kvůli seriálu neúspěšně žalovala (za propagaci komunistické ideologie). K majoru Zemanovi se obdobně vyjadřovali i politici. Odmítavě zejména tehdejší opoziční strany Křesťansko-demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL) a Občanská demokratická strana (ODS). Vládní Česká strana sociálně demokratická (ČSSD) do sporu nevstupovala. Tehdejší premiér Miloš Zeman se v tisku k polemice vyjadřoval s odstupem: „Jako člověk, který se na seriál nedíval a dívat nebude, se k tomu nechci vyjadřovat.“⁴ Do diskuzí se promítlo též vymezování veřejnoprávní a komerční sféry televizní produkce. Mimořádný divácký ohlas seriálu měl i marketingové souvislosti (zisk z televizní reklamy). Proti České televizi se v tomto smyslu kriticky vymezoval tehdejší ředitel komerční Novy Vladimír Železný, který návrat majora Zemana na obrazovku odsuzoval. V několika týdnech od zahájení vysílání zaplnily diskuze o seriálu veřejný prostor nejen v tisku, ale též v rozhlase a v televizi. Do polemik se promítly i další spory mezi vedením České televize, Radou ČT a Poslaneckou sněmovnou PČR, které vyvrcholily rezignací ředitele Jakuba Puchalského 15. prosince 1999. Česká televize posléze odprodala práva k seriálu televizi Prima, která jej vysílala v roce 2004 již bez

výraznějších polemik, ale stále s velkou sledovaností (další repríza proběhla již v roce 2005).

Pro rekonstrukci kontroverze kolem prvního polistopadového vysílání *Třiceti případů majora Zemana* využijeme ukázky z dobového tisku, které zohledňují různé perspektivy a postoje k problému.

ANKETA LN

1. Budete se dívat na Třicet případů majora Zemana?

2. Je správné, že seriál vysílá veřejnoprávní ČT?

Stella Zázvorková, herečka:

1. Dívat se budu, přejmenším na díl, ve kterém sama hraju.

2. Myslím si, že je to celé bouře ve sklenici vody. Když se mohou vysílat různé nekonečné seriály, z kterých národ hloupne, tak proč ne „Zeman“. Krom toho je to výborně řemeslně udělaný seriál.

na skutečným, kteří s fandili, a tak je svazována

Miloš Zema předseda vl:

1. Ne. Nesluho v době, kdy za komunistů, a neviděl jsem sledovat 2. Je to věc, která se na seriálu se k tomu ne

S. Zázvorková (herečka), Anketa LN, Lidové noviny, 16. 9. 1999, s. 2

Poválečná minulost této země přestala být totiž tématem pro omezený okruh intelektuálů, historiků a pamětníků tehdejších událostí. Místo toho se díky smyšlené a dnes víceméně komicky působící postavě majora Zemana začalo o neblahém dědictví komunistického režimu otevřeně mluvit snad v každé domácnosti, hospodě či kanceláři. Samotný fakt, že dokumentární film o jedné kapitole moderních českých dějin se těšil větší sledovanosti než řada zábavných pořadů ČT, je pro mě skvělým zjištěním.

s opakem. Major Zeman stálgic listopadu projekce mého vidění kou zkv ztvárn z falešné nebezpečnější mentec zašle idylické minát.

J. Puchalský (ředitel ČT), O dědictví komunistu se hovoří v každé domácnosti, Lidové noviny, 25. 9. 1999, s. 11

Jako vězně jáchymovského pekla a Leopoldova se mne dotklo, že přes všechny protesty se bude promítat Třicet případů majora Zemana. Mladá hlasatelka nám dokonce tvrdí, že to je film o zločinech komunismu. Ať již to tvrdí z nevědomosti či záměrně lže, víme, že byl natočen na přání Státní bezpečnosti proto, aby tímto filmem nevědomým divákům zdůvodnila své zločiny. Podle státní televize je to prý součástí naší historie (i když falešná), která se nemá zamlčovat. Státní televize si nepřipouští, že se zřejmě dopouští trestného činu propagování fašismu, rasismu a komunismu. Minulá světová válka je přece také historickou událostí. Doporučuji tedy státní televizi, aby začala promítat kvalitně natočené filmy o tom, jak nás chrání hrdinné německé gestapo před západními imperialisty a komunistickými bandami. V sousedním Německu je promítání takových scestných filmů zakázáno. Jakékoli břídlisky natočené vysvětlující komentáře, jimiž se ohání veřejnoprávní televize, nebudou nikoho zabírat. Trestný čin o propagaci fašismu a komunismu zůstane.

M. Langer (čtenář), rubrika Názory, MF Dnes, 23. 9. 1999, s. 15

J. Ruml (politik), Lepší být zticha a nebýt směšný. MF Dnes, 23. 9. 1999, s. 15

Filmy na Nově škodí víc

Nedávno jsem na Nově viděla konec filmu, kde mladík chladnokrevně a velmi zblízka zastřelil ženu a potom ji „dorazil“ několika výstřely. Jedno vím určitě. Pro mládež byl tento film stokrát nebezpečnější než seriál o Zemanovi. Prosím vás, přemýšlejte. Snad si nemyslíte, že si mladí lidé budou brát vzor ze seriálového hrdiny. Pokud se vůbec budou dívat, tak nejspíš s úsměvem. Nepřečtejte seriál a nedělejte z něho víc, než si zaslouží.

Major Zeman možná způsobí pád Rady ČT, Lidové noviny, 18. 9. 1999, s. 1

I. Šmídová (divačka), Z redakční pošty, Právo, 30. 9. 1999, s. 6

Farář z Plánice (Ota Sklenčka) natáčí pořad o podílu Bezpečnosti na zločinech 50. let, *Štvanice*, 3:25. V roce 1968 se tisk a televize vracejí k událostem z 50. let. O plánickém případu (odkaz na skutečné Babice) vypovídá místní farář. Seriál představuje dobové úsilí o přešetření politických procesů a rehabilitaci jejich obětí jako lživou kampaň, jejímž cílem je oslabení socialismu. Díl z roku 1968 je zajímavý tím, že zachycuje 50. léta perspektivou vzpomínání a vyrovnávání se s minulostí. Ukazuje se ale, že veškerá obvinění jsou falešná. Farář není schopen své lživé svědectví přednést před soudem.

Přítel a kolega Mirek Stejskal (Ladislav Mrkvicka) zrazuje Zemana, chce na jeho místo, *Štvanice*, 11:45. Rok 1968 je v seriálu představen jako vypjatá doba, kdy politický tlak prověřuje charakter. Zeman je bezdůvodně odvolán z funkce. Zrazuje ho nejbližší spolupracovník Mirek Stejskal, který kariéristicky využije situaci a nastoupí na Zemanovo místo. Obdobná lidská selhání jsou v seriálu účelově využita k charakterizaci lidí, kteří stáli v čele reformního procesu v roce 1968. Zeman je v roli oběti – divák má vůči němu cítit sympatie. S normalizací přichází i náprava křivdy.

Major Zeman u plukovníka Žitného (František Němec). I na ministerstvu vládne chaos, *Štvanice*, 13:55. Události roku 1968 jsou v seriálu představeny jako vpád chaosu do spořádaného světa. Zemanovi přátelé jsou stejně jako on ze dne na den propouštěni. Média podněcují nenávisť, šíří fámy. Pořádají se štvanice na poctivé soudruhy. Mnozí tomuto tlaku podlehnou, jako Zemanův starý přítel Kalina (Miloš Willig). Seriál zobrazuje události roku 1968 zkreseně, z perspektivy normalizační ideologie. V příběhu se odráží poučky z oficiálního výkladu KSČ z roku 1970 (*Poučení z krizového vývoje*).

Postup práce s textovými prameny

- Analýza a navazující shrnutí obsahu článků. Žáci čtou jednotlivě či po skupinách texty a popisují postoje k vysílání seriálu, které jsou v jednotlivých ukázkách vyjádřeny. Vymezuji hlavní témata sporu a formulují je do podoby otázek.
- Interpretace jednotlivých postojů k seriálu. Žáci se pokoušejí osvětlit jednotlivé postoje, vztahují je k hodnotám a dobovým souvislostem roku 1999. Následně rekonstruují hodnotové kontexty, k nimž se kontroverze kolem seriálu vázala.
- Porozumění jednotlivým postojům a dobovému kontextu. Žáci zdůvodňují názory jednotlivých aktérů polemiky. Promýšlejí, proč zaujímají právě takový postoj, co je k tomu vede. Obdobně se zamýšlejí i nad širším kontextem polemiky: proč vyvolalo vysílání v roce 1999

tak velký ohlas, zatímco dnes repríza seriálu proběhne bez povšimnutí?

- Vlastní pátrání. Žáci analyzují a interpretují několik ukázek ze seriálu, aby mohli k problému zaujmout vlastní odpovědný postoj. Učitel vybírá tematicky sevřené scény, které se dotýkají jedné historické události či širšího procesu. Zároveň se ve výběru pokouší ilustrovat různorodé rysy seriálu, jak byly často kontroverzně komentovány v polemice.
- Vlastní hodnocení. Po analýze a interpretaci ukázek, které mohou probíhat formou moderované diskuze, se žáci pokoušejí formulovat vlastní názory k otázkám, které zazněly v polemice z roku 1999. Tyto postoje zdůvodňují a vztahují je k hodnotám, jež se jim při reflexi seriálu i polemiky jeví jako určující.

Dílčí postup práce s filmovými ukázkami – vlastní pátrání

Předpokládáme, že žáci přijmou pátrání po stopách kontroverzního seriálu za své. Taková poznávací situace je může motivovat k tomu, aby s filmovými prameny pracovali důkladněji než obvykle. Ukázky ze seriálu jim nepředkládáme pouze jako ilustrace k dějinám, o nichž se právě učí, ale především jako prameny k porozumění sporu, který se výrazně promítl do veřejného prostoru. Sami mohou k polemice zaujmout stanovisko. V návaznosti na vstupní pokus o aktualizaci můžeme předpokládat, že na různorodé postoje žáci narazili i v prostředí rodiny, a téma jim proto připadá důležité – jedná se o živou historii. Žáci sbírají podklady k tomu, aby mohli seriál zhodnotit, přitom si však osvojují i další znalosti a dovednosti.

Na práci s ukázkami ze seriálu o SNB může učitel navázat velmi různorodé učivo dle vlast-

ní volby i dle potřeb konkrétního školního vzdělávacího programu. Film a další textové prameny k polemice nemusíme brát jen jako další práci „navíc“, která jen rozšiřuje již tak obtížně zvladatelný objem učiva. Modelovaná kontroverze vytváří poznávací situaci, v níž dochází k efektivnímu provázání hned několika cílů vzdělávání. Žáci si v navrženém postupu s dílem *Štvanice* osvojují znalosti o různých obdobích poválečných dějin: dozvídají se o událostech v Babicích v roce 1951, o průběhu reformního procesu v roce 1968, o době vzniku seriálu a konečně též o vyrovnávání se s minulostí v roce 1999 a v současnosti. Vybraný soubor pramenů tyto různé časové perspektivy funkčně propojuje. Na tuto znalostní rovinu navazuje rozvoj dovedností: žáci kriticky reflektují manipulativní strategie seriálu, zaujímají postoje vůči různým výkladům minulosti, vymezují se vůči normalizační ideologii,

Chaos zasáhne i rodinu, vlastní dcera Lída (Ivana Andrllová) vyčítá Zemanovi minulost, *Štvanice*, 29:20. Seriál *Třicet případů* zohledňoval v průběhu vyprávění poválečných dějin i rodinnou perspektivu. Právě události roku 1968 se v soukromí majora Zemana odrazily výrazně. Dcera Lída (Ivana Andrllová) je pod tlakem veřejného mínění a obviní otce, že se podílel na zločinech v 50. letech. Seriál zde zkruskuje společenskou atmosféru pražského jara. Rozměr politických represí z 50. let je zlehčován, v roli obětí vystupují naopak příslušníci Bezpečnosti. Žáci mohou v návaznosti na tuto scénu promýšlet, jak a kdy zasáhly dějiny jejich vlastní rodinu.

Básník Daneš (Petr Štěpánek) přišel s petičí, to se Zemanovi nelíbí, *Štvanice*, 45:20. Plánický případ z roku 1953, který se v díle *Štvanice* znovu vyšetřuje, je zachycen v jednom z předchozích dílů seriálu – *Vrah se skrývá v poli* (1975). Jedná se o ideologicky zkruslený obraz události, k níž došlo v roce 1951 v Babicích. Byli zde zastřeleni tři funkcionáři místní správy. Seriál ukazuje dodnes nejednoznačný případ jasně: útočili západní agenti a kuláci. I v roce 1968 se podle seriálu k případu vrací podezřelá existence – jako alkoholik a zkrusovalý básník Daneš. Obdobnými postavami je seriál bohatě zabydlen, jasně rozděluje svět na dobro (my) a zlo (oni).

V roce 1979 major Zeman před soudem obstál, jak by asi dopadl dnes? *Štvanice*, 1:06:20. Zeman stane v roce 1968 před soudem. Má se zodpovídat z přečinů, jichž se jako příslušník Bezpečnosti dopustil v 50. letech. Ukazuje se však, že obvinění byla vykonstruovaná. Ve prospěch Zemana svědčí i obyvatelé Plánice. Perspektiva soudu, jak ji zprostředkuje seriál, souzní obrazně s polemikou z roku 1999 i poznávací situací ve třídě: Zeman se ocitá před soudem. Žáci mají v návaznosti na analýzu pramenů zhodnotit kvalitu seriálu a zaujmout vlastní postoj k otázkám, které se objevily v kontroverzích z roku 1999.

zamýšlejí se nad společenskou funkcí minulosti (vzpomínání) v současnosti. K promýšlení souvislostí mezi jednotlivými časovými vrstvami může učitel (případně i žákům) posloužit webová *Antologie ideologických textů*, v níž jsou formou kritické reflexe dobových textů zpracovány události v Babicích v roce 1951 a proces normalizace – *Poučení z krizového vývoje*.⁵

Jako srovnávací plochu k ideologicky zkrusleným obrazům události v roce 1968 může učitel využít jakoukoliv učebnici dějepisu. Žáci hledají rozdíly ve výkladu dějin mezi učebnicí a seriálem. V návaznosti na paměťový rozměr sporu z roku 1999 orientuje pozornost žáků nejen k historickým faktům, ale též k jejich společenskému významu: Proč vzpomínáme na rok 1968? Jaký mají tyto události pro českou společnost význam? Jak se do zhodnocení roku 1968 promítají odlišné výklady události?

Navazující prameny

V roce 1999 se na trhu objevilo komiksově zpracování příběhů majora Zemana. Kreslená verze seriálu od kreslíře Káji Saudka původně vycházela v časopise *Pionýrská stezka* v letech 1977 až 1978. Komiks, který měl Zemana přiblížit tehdejší mládeži, byl ovšem po čtyřech dílech zakázán. Saudkova ironizující kresba i samotné médium komiksu příliš obnažovaly černobílý charakter světa, jenž byl zobrazen v seriálu. Tuto podvratnou moc komiksu můžeme při výuce využít. Jako obzvlášť zajímavý materiál se jeví *Poslední případ majora Zemana*, který vznikl na motivy knihy Jiřího Procházky *Zločin na zámku*.⁶ Procházka byl scenáristou *Štvanice* i dalších ideologicky zatížených dílů seriálu o majoru Zemanovi. Po roce 1989 se k známé postavě vrátil, aby zachytil Zemanovo prozření a deziluzi v pozdním komunismu.

V knize komiksů z roku 1999 se objevil i tento příběh zpracovaný Janem Reinischem. Odehrává se v roce 1988 a připomíná i konkrétní výjevy ze *Štvanice*. Může nám vhodně posloužit jako východisko k analýze a interpretaci původního seriálu. Jednak otevírá hrou otázkou, jak by major Zeman zpětně hodnotil historické události, jejichž byl dle seriálového vyprávění aktérem. Zároveň směřuje pozornost k médiu komiksu: Jak to, že byl kreslený Zeman zakázán? Jak komiks posunul vyznění příběhu? I zde se objevuje dobově kontroverzní prvek, komiks v dětském časopise popudil cenzuru natolik, že jeho pokračování zakázala.

Jako další navazující pramen můžeme využít dobové ohlasy seriálu, které se výrazně odlišují od postojů, jež se v médiích objevily v souvislosti s polemikou z roku 1999. Jako vhodný pramen se nabízí článek Jana

Poslední případ majora Zemana (1999)⁹

Komiks z roku 1999 ukazuje Zemanův životní příběh jinak než televizní seriál ze 70. let, proto ho můžeme využít ke srovnání s filmovými ukázkami ze Štvanice. Učitel směřuje pozornost žáků k leto-počtům („osudové osmičky“) a symbolům (vlajka, hvězda, srp a kladivo), které kresba obsahuje. Jaký význam mají tyto motivy v komiksovém příběhu? Jaké události v životě majora Zemana komiks zdůrazňuje? Hrdina je osamělý, do popředí vystupuje rodina (smrt manželky, těžký úděl dcery a obavy o osud vnuka). Tíha dějin je symbolicky vyjádřena obrazem vlaku. Zeman prožívá deziluzi z ideologie, jeho život se zpětně jeví jako temný a tragický omyl. Těž ve Štvanici je major pod tlakem. V čem se situace ve filmu a v komiksu liší?

Klimenta z *Rudého práva*, který vyšel u příležitosti odvysílání závěrečného dílu v roce 1980 a hodnotil celý seriál. V recenzi se autor, významný stranický ideolog, vyjadřuje i k dílu *Štvanice*: „Přesně vystihli tvůrci filmu atmosféru krizových let. Nejlépe v oné epizodě z roku 1968 s pokusem »rehabilitovat« nerehabilitovatelné, s oním zlovlným pokusem štvanic na čestné lidi. [...] Myslím, že například onen čtyřicetáctý, Štvanice, byl zatím vůbec nejlepším uměleckým ztvárněním oné doby krizového roku 1968.“⁷ Text je snadno dostupný díky Digitalizovanému archivu časopisů, který provozuje Ústav pro českou literaturu AV ČR.⁸

Hodnotový kontext kontroverze

V závěru práce s navrženým souborem textových a filmových pramenů by žáci měli zaujímat vlastní postoje k problémům, které souvisí se vztahem současné společnosti k minulosti. Měli by osvojené poznatky sami vztahovat k hodnotám. Tato fáze poznávací situace, kterou s pomocí řízené kontroverze ve třídě modelujeme, vyžaduje didaktickou reflexi. Učitel by měl mít rámcovou představu o tom, k jakým hodnotovým kontextům se mohou žáci vztahovat. Měl by si předem promyslet, zda nabízený materiál nesměruje žáky k postojům, které jsou v rozporu s hodnotovou orientací výchovy ve škole, jak ji vymezují kupříkladu RVP. Při práci s kontroverzí kolem projektu *Třicet návratů* z roku 1999 toto riziko odpadá, neboť všechny zprostředkované postoje jsou vyjadřovány v hodnotovém rámci, který je pro školní výchovu přijatelný. Nikdo netvrdí, že byl výklad minulosti v seriálu pravdivý a že bychom měli tuto ideologickou perspektivu přijmout. Je zde patrný odstup od původního propagandistického zaměření seriálu, který jasně dokládá jedna z klíčových otázek sporů o majora

Zemana: Může seriál i dnes manipulovat diváka, nebo je neškodný? Pokusme se vyznačit jednotlivé hodnotové kontexty, k nimž se vlastní postoje žáků mohou vztahovat.

Zneuctění památky

Perspektiva odpůrců vysílání (nejvýrazněji bývalých politických vězňů) se odvozuje od úcty k obětem politických represí z 50. let. Seriál se z tohoto úhlu pohledu jeví jako zneuctění památky, jako obnova propagace nemravné ideologie. Konfederace politických vězňů se z těchto důvodů rozhodla podat žalobu. Česká televize se podle ní dopustila propagace zločinné ideologie.

Překonání traumatu

Návrat seriálu na obrazovky byl ovšem spojován i s představou o terapeutickém překonávání traumatu. Tento postoj k vysílání majora Zemana nejvýrazněji prosazovali tvůrci projektu *Třicet návratů* z České televize. Ideologizovaný výklad minulosti nemá smysl skrývat v pomyslném trezoru, ale společnost by se s ním měla otevřeně a kriticky vypořádat a rozpoznat jeho lživost.

„Jakou pravdu?“

Oba postoje, byť jsou ve vztahu k vysílání seriálu protikladné, se dotýkají pravdy jako určující hodnoty při vztahování se k dějinám. První úhel pohledu ji ovšem určuje s důrazem na autoritu – kdosi vědoucí za diváky rozhodne, co je pro ně dobré a co by jim už mohlo škodit. Druhá perspektiva naopak předpokládá svobodu jedince, který se musí kritickou sebereflexí k poznání pravdy sám dopracovat.

Dobro vs. zlo

V pozadí polemiky se objevují i různé představy o společenském dobru a zlu.

Někteří odvozují mravní kvalitu společnosti právě od zkušenosti s komunistickou ideologií, která negativně ovlivnila sdílené hodnoty. Odtud se rodí představa o nutné ochraně společnosti před zlem (nevysílat nebezpečný seriál) či o potřebě léčivého vyrovnávání se s traumatickou minulostí (vysílat, kriticky reflektovat, diskutovat).

Vina a trest

Obdobně se liší i představy o vyrovnávání se s minulostí, které rámuji celou polemiku. Jedni rozumějí vyrovnávání jako právnímu procesu, v němž bude určena vina a trest. Dojde k veřejnému označení viníků, zločiny budou po právu potrestány. Druzí vnímají vyrovnávání jako proces veřejné sebereflexe bez právních souvislostí, o zločinech se otevřeně hovoří, lidé se vůči minulosti kriticky vymezují.

Konzum

Mnozí účastníci sporu se s těmito stanovisky míjí. Jako podstatnější společenské zlo se jim jeví dnešní konzumní kultura a současné sociální problémy, a tak bagatelizují význam celého sporu – vztah k minulosti není v tomto smyslu důležitý, je to jen bouře ve sklenici vody. Někteří poukazují na komerční rozměr reprízy: jde podle nich především o finanční zájmy (zisk z reklamy).

Mravní selhání

V pozadí sporu se skrývají i další hodnotové otázky, které nebyly v textových pramenech přímo obnaženy, ale přesto můžeme předpokládat, že se jich žáci dotknou. Jde o etickou otázku vzniku seriálu a podílu dobově populárních herců na jeho tvorbě. Můžeme hovořit o mravním selhání a kolaboraci s režimem, který porušoval lidská práva,

nebo lze přijmout úzce profesní perspektivu, jež etický rozměr situace odmítá: dělali jen svou práci? Tyto hodnotové úvahy nemohou pomíjet otázkou divácké popularity seriálu.

Je to jen zábava

Běžná konzumace dodnes populární zemanovské série nestojí na výše dotčených hodnotách, které se na seriál navázaly zejména v rámci polemiky z roku 1999, ale na prosté zábavě. Diváci sledují seriál kvůli oblíbeným herecům, připomíná jim mládí, případně je baví hravá dekonstrukce ideologie. Zejména poslední přístup k filmu lze předpokládat i u žáků. Filmové prostředky užité v seriálu zestárly, vyznívají nejen archaicky, ale mnohdy i úsměvně. Toto ironické čtení usnadňuje i černobíle polarizovaný svět seriálu, který může připomínat fikční světy fantasy, v nichž jsou charaktery postav obdobně přímočaré. Zemanovy kladné vlastnosti jsou zcela ryzí, žákům může připomenout obdobně mytizované hrdiny – třeba postavy ze ságy *Pán prstenů*). Přesvědčovací strategie jsou natolik obnažené, že žáky může pobavit, jak snadno se poddávají kritické reflexi.

Hodnocení v didaktice dějepisu

Nejen v českém kontextu představují hodnoty ve vzdělávání kontroverzní téma samo o sobě. I v zahraniční didaktice vyjadřuje řada odborníků obavu, že důraz na hodnocení oslabuje jiné cíle dějepisného vzdělávání – zejména důraz na historickou objektivitu. Mezi většinou ovšem převládá shoda, že dějepis může orientaci na hodnoty efektivně provázat i s ostatními cíli. V tomto duchu jsou utvářena i naše dějepisná kurikula. Kupříkladu na rozdíl od britských dokumentů nenabízejí RVP výčet konkrétních hodnot.¹⁰ Přímé vymezení sice chybí,

ale hodnotová výchova je zdůrazněna při vymezení klíčových kompetencí a cílových zaměření vzdělávacích oblastí. Obsahově jsou ale kurikulární cíle téměř totožné. RVP ZV spojuje dějepis s „utvářením pozitivního hodnotového systému opřeného o historickou zkušenost“.¹¹ Zahraniční didaktika nás může inspirovat při kritické inventuře pojmů, které jsme doposud užívali. České pojmosloví je totiž značně rozkolísané, řada výrazů je mnohovýznamová, což přispívá k nedorozuměním. Hodnocení si někdo může představit jako morální soud nad minulostí, jiný jako dlouhodobý rozvoj morální sebereflexe žáků. Tyto výklady jsou přitom velmi odlišné. Didaktika dějepisu v anglofonních zemích (Austrálie, Británie, Kanada, USA) vymezuje tři základní možnosti, jak provázat hodnocení s dějepisnou výukou:

- Porozumění dobovému morálnímu slovníku daného historického období.
- Utváření morálních soudů teprve na základě historických pramenů a pátrání.
- Užití současného morálního slovníku za účelem porozumění historickému období a diskuzi o něm.¹²

Výčet hodnot, jimiž by se výuka měla zabývat, samozřejmě není uzavřený. Zdůrazňuje se pluralita a otevřenost vůči etickému rejstříku konkrétní společnosti. Nejde o jednostranné morální soudy, ale o kritické a racionální zkoumání historických událostí a souvisejícího lidského jednání, na něž navazuje promyšlené vztahování se k hodnotám. V praxi má toto zkoumání podobu diskuze, při které mohou zaznít různé argumenty, aniž by je učitel musel převést na jednotný závěr. Důležitější než přesné určení konkrétních hodnot je pro učitele

povědomí o jejich různorodé funkci v rámci vzdělávání. V kontextu anglofonní didaktiky se rozlišuje mezi třemi typy hodnot:

- Hodnoty týkající se chování – schopnost diskutovat a formulovat názory, naslouchat odlišným přesvědčením.
- Procedurální hodnoty – dovednosti potřebné pro historické poznání (kritické myšlení, kladení otázek, schopnost analýzy a interpretace, touha přesně formulovat myšlenky a argumenty.
- Podstatné (substantivní) hodnoty – hodnotový rámec, který určuje význam jednání, ovlivňuje myšlení i citění, umožňuje hodnotový soud.¹⁵

Učitel není v modelové situaci, která je zaměřena na hodnocení minulosti, v roli autority, jež by určovala, jak to má správně být. Plní spíše roli moderátora diskuze, který organizuje práci, podněcuje nové otázky. Žáci vztahují historické znalosti k hodnotám, užívají osvojené dovednosti k tomu, aby dějepisné vědění zasadili do společenského kontextu – dělají živou historii. Hodnocení zde představuje tvůrčí práci a otevřený proces, který nesměřuje k jednoznačnému určení kolektivně závazných hodnot a postojů. Cílem je průběžná reflexe a kladení otázek. V této souvislosti se může jako vhodný výstup z výuky o kontroverzním filmu využít myšlenková mapa, která by zachytila hodnotový kontext sporu kolem majora Zemana z roku 1999. Takové schéma se může podobat výčtu kontroverzních témat, který jsme rozvrhli výše. Tvorba myšlenkové mapy může posílit pojmovou výbavu žáků a jejich schopnost konceptuálně uvažovat o historii a její funkci v současné společnosti.

Kontroverze a dějepis

V didaktické případové studii jsme se zaměřili na jednu modelovou kontroverzi: spor o vysílání propagandistického seriálu *Třicet případů majora Zemana* ve veřejnoprávní České televizi na podzim roku 1999. Tato materiálová sonda byla pouze ilustrativní. Vybrali jsme ji sice z toho důvodu, že se v ní efektivně propojuje hned několik dějepisných témat, ale předpokládáme, že si učitel dokáže vybrat i vlastní materiál. Samotný případ s majorem Zemanem ostatně dokládá, nakolik je kontroverznost určitého materiálu časově a místně omezena. Učitel tak může zohlednit zájem třídy o určité historické téma či období, může přihlédnout k regionálním dějinám či k polemikám, jež aktuálně probíhají v médiích. Případová studie by měla posloužit též jako návod, jak obdobnou poznávací situaci založit na odlišném materiálu.

Jiné kontroverze?

Jaká jiná témata se nám nabízí? Stačí se porozhlédnout po mediální krajině, v níž se aktuálně pohybujeme. V létě 2010 se kupříkladu veřejným prostorem prohnala kauza Dobronín. V malé vesnici nedaleko Jihlavy byl v rámci vyšetřování Policie ČR odhalen masový hrob, v němž byly nalezeny oběti poválečného násilí na českých Němcích. Ačkoliv se o původu těl dlouho spekulovalo, vyšetřovatelé pomocí kriminologické analýzy posléze určili identitu 12 obětí. Skutečně se jednalo o Němce. V témže roce vstoupil do českých kin snímek *Habermannův mlýn* režiséra Juraje Herze, který expresivně a s dosud nezvyklou otevřeností ukazoval excesy, k nimž docházelo ve vypjaté atmosféře těsně poválečných měsíců. Kolem tohoto filmu se rozproudila živá diskuze, která se dotýkala stejných témat jako mediální kauza Dobronín.

Učitel může film a související mediální polemiku využít k tomu, aby modeloval poznávací situaci založenou na kontroverzních postojích k poválečnému násilí na českých Němcích a též k širší problematice retribuční a vysídlení. Nabízí se nám různé možnosti, jak téma žákům prezentovat. Jako východzí bod naší inventury vhodných pramenů můžeme využít Wikipedii, kde jen v hesle „Dobronín“ nalezneme bohatý zdroj dalších informací. Zajímavé jsou kupříkladu články jihlavského novináře Miroslava Mareše, který téma v médiích otevřel. V létě 2010 proběhla českým tiskem a internetem polemika, kterou podnítl článek europoslance za Občanskou demokratickou stranu Jana Zahradila *Letní záchvat vzteku*.¹⁴ Politik se v něm ostře ohradil proti vyrovnávání se s (po)válečnou minulostí. Krátký a jasně formulovaný text představuje vhodný pramen pro analýzu současné politiky paměti. Také Herzův snímek se dočkal kritiky, ačkoliv byla odlišně zaměřena. Politolog Stanislav Balík kritizoval v Lidových novinách zkreslení, která film vnesl do příběhu mlynáře Habermanna z Bludova.¹⁵ Do popředí se dostala otázka fikcionalita filmového vyprávění. Důležitá je sugestivní síla emotivního příběhu, který zakrývá složitější skutečnost. Učitel může v tomto smyslu Herzův hraný film srovnat s dokumentem Milana Maryšky a Petra Jančárka z roku 2003.¹⁶ Ačkoliv má snímek stejný název (také se jmenuje *Habermannův mlýn*), ukazuje historické události v Bludově dosti odlišně. Rozdílné filmové obrazy může učitel využít k tomu, aby žákům zadal úkol: vypátrejte na internetu, jak to bylo doopravdy. Takové zacílení samozřejmě do jisté míry představuje falešnou stopu, právě proto však může u žáků vyvolat poznávací nejistotu a nasměřovat je k tomu, aby prostřednictvím filmů otevřeli rámcový historický problém. Sami si

kladou otázky po tom, jaké postoje můžeme zaujmout k poválečnému násilí, vysídlení či k dobovému pojetí kolektivní viny, jaké možnosti vyrovnávání se s minulostí nám nabízí současné politiky paměti (trestněprávní vymezení, symbolická gesta, politické deklarace).

Již po zběžné inventuře Dobronínské mediální kauzy a ohlasu *Habermannova mlýna* z roku 2010 se před námi otevřelo široké pole pramenů, jejichž prostřednictvím můžeme různě modelovat poznávací situaci založenou na kontroverzi. Tuto drobnou sondu jsme připojili jen pro ilustraci, jako příkladný návod, jak postupovat při volbě tématu a navazujícím výběru pramenů. Na závěr kapitoly se ještě jednou dotkneme bytostně didaktické otázky, proč poznávat historii prostřednictvím hodnotové kontroverze.

Historické vědomí

Pokud jsou jistá historická témata zdrojem kontroverzí, pak to dokládá jejich mimořádný význam pro společnost. Máme jedinečnou možnost zachytit dějiny „v provozu“, ukázat žákům, jaké funkce může dějepisné vědění ve společnosti plnit. Didaktický význam těchto živých míst paměti můžeme ilustrovat, když námi rozvržený příklad výuky založený na kontroverzi provážíme s obecnými cíli vzdělávání – zejména s kultivací historického vědomí, k níž nás vyzývají RVP.

Vzhledem k setrvačnosti dějepisné tradice, která kladla důraz na faktografickou znalost jedné minulosti s pevně určeným významem, se může v případě kontroverze učitel vnučovat jako vzdělávací cíl určení pravdivé verze historie. O to však při didakticky produktivních kontroverzích nejde. Učitel nanejvýš vylučuje názory a postoje, které překračují rámec hodnot sdílených demokratickou společností a tíhnou k extremismu

(xenofobie, rasismus, totalitní ideologie). V rámci obdobně zaměřené poznávací situace se historické vědění spíše utváří, než jed- nosměrně předává. Vzdělávání tak sice nemusí mít jednoznačný výstup na úrovni faktů (jak to bylo doopravdy), ale přitom efektiv- ně přispívá k rozvoji historického vědomí.

Pokusíme se to konkrétně ilustrovat prostřednictvím kategorií, s jejichž pomocí vymežil historické vědomí didaktik Hans Jürgen Pandel (viz kapitola 1.3). Jak mohla výuka zaměřená na kontroverze kolem majora Zemana prospět historické gramotnosti žáků?

Časové vědomí

Návraty majora Zemana se odehrávají v různých časových vrstvách. Seriál vznikl v 70. letech minulého století. Rodiče žáků mo- hou vzpomínat, jak se vysílal v 80. letech. Po roce 1989 se vnímání seriálu radikálně změni- lo, jak dokládá desetiletá odmlka ve vysílání. Do hry vstupuje ještě aktuální přítomnost: sledujeme ukázky v současném sociálně-kul- turním kontextu. Může nás též napadnout, jak to se Zemanem dopadne v budoucnu. Složitá struktura překračuje rámec běžné lineární chronologie a zdůrazňuje dialogic- ký vztah mezi dříve a dnes. Přispívá k tomu, aby žáci historický čas vnímali komplexněji.

Vědomí skutečnosti

Vybraný díl seriálu *Šťvanice* zprostředkoval žákům obraz roku 1968, který byl zkeslen v návaznosti na oficiální výklad pražského jara z doby „normalizace“. Učitel směřoval žáky k tomu, aby odhalovali manipulaci a promýšleli, o čem měl snímek přesvědčit dobové publikum. Dějepisná látka vstoupila do výuky v napětí mezi skutečností a úče- lově zaměřeným zkeslením historie. Žáci si mohli uvědomit, nakolik je toto napětí mezi

realitou a smyšlenkou důležité pro historické poznání. Potvrdila to i polemika z roku 1999, v níž mnozí vyjadřovali obavy, že seriál dodnes zkesluje představy občanů o nedávné historii.

Vědomí historicity

Na příběhu majora Zemana může učitel ilustrovat proměny české společnosti. Proč se seriál deset let nevysílal, proč v roce 1999 vzbudilo jeho znovuuvedení spory a dnes se reprizuje bez většího zájmu médií? Jaké postoje mohlo k seriálu zaujímat dobo- vé publikum v 70. letech a jak se k němu vztahuje to dnešní? Jak se změnily technické podmínky sledování filmu? Jak se liší dobová každodennost zachycená ve filmu od dneš- ní praxe? Obdobných otázek bychom mohli formulovat vícero. Spojuje je důraz na reflexi historické změny. Žáci nemusí mít zcela kon- krétní představu o tom, co a jak se v dějinách změnilo. Pokud dějepisná výuka rozvíjí jejich vědomí o historické proměnlivosti, pak jsou ale schopni sami po změnách pátrat. Ptají se, co zůstalo stejné a co se nějak vyvinulo.

Vědomí identity

Jako každé kontroverzní téma se i polemika kolem Zemana v roce 1999 dotýkala kolektivní identity. Seriál se pro mnohé stal symbolem normalizačního režimu, od něž se chtěli dis- tancovat. Jeho průnik do veřejného prostoru vnímali jako ohrožení národní identity, jež byla hodnotově založena na sdíleném odmítnutí komunismu. Žáci nemusí v této věci zaujímat jednoznačné postoje, aby pochopili, jak dů- ležitou roli mohou příběhy z historie hrát při utváření kolektivně sdílených představ o tom, jací jsme a jací jsou v protikladu k nám ti druzí. I seriál v tomto ohledu dobově utvářel obraz pospolitosti, jež se distancuje od myšlenek pražského jara a přijímá hodnoty „normalizace“.

Politické vědomí

Seriál vznikl v 70. letech na objednávku Komunistické strany Československa. Teh- dejší státní televize sloužila jako důležitý nástroj politické moci. Jen základní informa- ce o produkci seriálu a o jeho ideologickém zaměření nasměruje pozornost žáků k po- litickému kontextu jeho vzniku a k reflexi specifických podmínek dobové společnosti. Otevřený charakter polemiky z roku 1999 naznačuje, nakolik a v čem se tyto podmínky po roce 1989 změnil. Bylo by možné seriál zakázat? Pokud zdůrazníme tuto perspek- tivu, rozvíjíme u žáků politické vědomí.

Ekonomicko-sociální vědomí

Seriál *Třicet případů* se stal jednou ze sym- bolických ikon doby před rokem 1989. Jeho znovuuvedení na obrazovky v roce 1999 mělo širokou podporu televizních diváků a vysokou sledovanost. V tomto smyslu lze návrat Ze- mana opravdu vnímat jako jisté přehodnocení jednoznačného soudu nad minulostí. Pohled na socialismus se změnil zejména vlivem transformace, která zcela nesplnila velká očekávání z počátku 90. let. Ve společnosti přibýlo sociálních rozdílů, což zpětně oživilo vzpomínky na rovnostářský socialismus. Uči- tel může polemiku využít k tomu, aby žákům ilustroval, jak do vyrovnávání se s minulostí vstupují i sociálně-ekonomická témata. Vět- šina historických hodnocení doby státního socialismu v sobě tento rozměr obsahuje.

Morální vědomí

V rámci navrženého postupu jsme se pokusili o rekonstrukci hodnotového rámce, v němž spor ohledně uvedení seriálu pro- bíhal. Vytyčili jsme i několik tematických ohnisek, k nimž směřovala i analýza a in- terpretace pramenů. Právě kontroverzně

zaměřená výuka, která je otevřená hod- notícím postojům, může u žáků rozvíjet morální vědomí. Vztahu k hodnotám jsme se poměrně detailně věnovali výše v rámci rozboru hodnotového kontextu kontroverze z roku 1999. Práce s filmovými ukázkami a dalšími prameny, které jsou zasazeny do poznávací situace založené na kontroverzi, se ve vztahu k jednotlivým kategoriím historic- kého vědomí ukazuje jako velmi efektivní.

Poznámky

1. Seriál sledovaly dva miliony diváků. *Lidové noviny*, 18. 9. 1999, s. 2.
2. Česko-Slovenská filmová databáze, [online]. Dostupné z: <http://www.csfd.cz/film/71550-30-pripadu-majora-zemana/> [cit. 3. 7. 2014].
3. PUCHALSKÝ, Jakub: Major Zeman před občanskou komisí. *MFDnes*, 16. 9. 1999, s. 13.
4. Anketa LN. *Lidové noviny*, 16. 9. 1999, s. 2.
5. ČINÁTL, Kamil (ed.): *Antologie ideologických textů*. Praha 2009. Dostupné online: <http://www.ustrcr.cz/cs/antologie-ideologickyh-textu> [cit. 1. 9. 2014].
6. PROCHÁZKA, Jiří: *Zločin na zámku: tři policejní novely ze zaslých časů (1956–1989)*. Praha 1991.
7. KLIMENT, Jan: Živé, pravdivé svědectví: nad Třiceti případy majora Zemana. *Rudé právo*, 1. 3. 1980, s. 5.
8. *Digitalizovaný archiv časopisů ŮČL AVČR* [online]. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/> [cit. 1. 9. 2014].
9. REINISCH, Jan – SAUDEK, Kája: Poslední případ majora Zemana. In: SAUDEK, Kája: *Major Zeman a jeho 6 případů*. Brno 1999, s. 74.
10. *Statement of values by the National Forum for Values in Education and the Community* vymezuje čtyři základní hodnotové okruhy, na něž se má zaměřovat výuka (osobnost žáka, vztahy, společnost a prostředí).
11. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*, s. 43 [online]. Dostupné z: http://www.vuppraha.cz/wp-content/uploads/2009/12/RVPZV_2007-07.pdf [cit. 8. 8. 2014].
12. PETERSON, Andrew: Moral learning in history. In: DAVIES, Ian (ed.): *Debates in History Teaching*. London / New York 2011, s. 161–171.
13. STOW, William: History: values in the diversity of human experience. In: BAILEY, Richard (ed.): *Teaching Values & Citizenship across the Curriculum*. London 2004, s. 67–79.
14. ZAHRADIL, Jan: Letní záchvat vzteku. *Aktuálně.cz*, 19. 8. 2010 [online]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.cz/blogy/jan-zahradil.php?itemid=10582> [cit. 1. 9. 2014].
15. BALÍK, Stanislav: Habermannův lynč a národní sebebičování. *Lidové noviny*, 12. 10. 2010. Text byl zveřejněn též v *Revue politika* [online]. Dostupné z: <http://www.revuepolitika.cz/clanky/1362/habermannuv-lync-a-narodni-sebebicovani> [cit. 1. 9. 2014].
16. Snímek *Habermannův mlýn* (2003, r. Milan Maryčka a Petr Juráček) je dostupný na internetu [online]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=eucqIQ6NbZo> [cit. 1. 9. 2014].